

Tilburg University

Religie, geloof en kerk in Brabant

Jacobs, J.Y.H.A.

Published in:

Jaarboek XVI 2004-2005 Provinciale Commissie voor Geschiedenis en Volkskunde

Publication date:

2006

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):

Jacobs, J. Y. H. A. (2006). Religie, geloof en kerk in Brabant: De godsdienst als bepalende factor in de geschiedenis van de Lage Landen. In H. Baeck-Schilders, H. de Kok, & H. Houtman-De Smedt (Eds.), *Jaarboek XVI 2004-2005 Provinciale Commissie voor Geschiedenis en Volkskunde* (pp. 299-304). Provincie Antwerpen.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

RELIGIE, GELOOF EN KERK IN BRABANT DE GODSDIENST ALS BEPALENDE FACTOR IN DE GESCHIEDENIS VAN DE LAGE LANDEN

1. Inleiding

Tijdens het colloquium dat op 11 juni 2005 plaatsvond in het Antwerpse Provinciehuis en dat gewijd was aan het een half jaar tevoren verschenen standaardwerk *Geschiedenis van Brabant. Van het hertogdom tot heden*, typeerde de voorzitter van de redactie, prof. dr. Raymond van Uytven het boekwerk als een "totaalgeschiedenis". Naar zijn overtuiging waren hierin alle belangrijke facetten van de geschiedenis van Brabant in een samenhangend geheel samengebracht. Uit de discussie na afloop van de verschillende referaten bleek dat niet iedereen het met die typering "totaalgeschiedenis" eens was. Ook werden bepaalde relevante aspecten uit het verleden van het vroegere hertogdom node gemist. Dat gold bijvoorbeeld voor de muziekgeschiedenis.

Ik wil in deze discussiebijdrage echter niet de nadruk leggen op hetgeen in deze bijzonder fraai uitgegeven regio-geschiedenis ontbreekt, temeer niet omdat heel veel aspecten wel aan de orde komen. Wel ga ik in op de vraag of het ordenend beginsel dat voor dit project werd gekozen, voldoende recht doet aan de beoogde totaliteitsvisie. Heeft dit boek vanuit het gehanteerde concept inderdaad het karakter van een omvattende of geïntegreerde geschiedenis? Daarna wordt - veel uitvoeriger - aandacht geschonken aan een van de thema's die in dit werk aan de orde komen, te weten het godsdienstig leven. De complexiteit die dit thema eigen is, wordt door de trits religie, geloof en kerk, in dit geval toegepast op het christendom, goed tot uitdrukking gebracht. Met deze trits wordt namelijk aangegeven dat het christendom voor zijn aanhangers tegelijkertijd fungeerde (en fungeert) als een duidings- of zingevingssysteem, als een geheel van geloofsopvattingen en daarmee verbonden waarden en normen waaraan uitdrukking werd (en wordt) gegeven in een groot aantal praktijken en als een organisatorisch verband, aangestuurd door bepaalde vormen van leiderschap.

2. Het gekozen ordeningsprincipe of concept

Voor de *Geschiedenis van Brabant* heeft de redactie een ordeningsprincipe gekozen dat blijkens het Ten geleide uitgaat van drie domeinen. Dat zijn achtereenvolgens de politieke lotgevallen en de institutionele uitrusting, de sociaal-economische toestanden en het geestesleven in de meest brede zin van het woord. In vrijwel elk hoofdstuk wordt deze driedeling in die volgorde aangehouden. Met deze aanpak zijn inderdaad de drie dragende pijlers aangeduid van elk naar tijd en plaats afgebakend maatschappijtype. De "bepalende" werking van de domeinen die door elk van deze pijlers bestreken worden, kan echter per tijdvak en naar plaats verschillen.

Voor de periodisering van de *Geschiedenis van Brabant* (het boek is chronologisch opgezet) worden aan de politiek-institutionele aspecten de cesuren ontleend. Daarmee wordt de indruk gewekt dat politieke lotswisselingen in elk geval in de historische ontwikkeling van Brabant het meeste gewicht hebben gehad. Maar die overtuiging wordt verder niet verantwoord of toegelicht. Opgemerkt wordt alleen dat de drie genoemde terreinen van het maatschappelijk leven "niet volmaakt synchroon evolueren", maar dat omwille van de overzichtelijkheid één ordeningsprincipe moest worden gekozen (p. 12). Die ordening vanuit politiek-institutionele aspecten leidde tot de driedeling : deel 1 : Het hertogdom Brabant tot 1531, deel 2 : Het verscheurde Brabant (1531-1795) en deel 3 : Naar een institutionele opdeling (1795-1996). Dat betekent dat de jaren 1531 en 1795 als mijlpalen of scharniermomenten worden beschouwd. De keuze voor juist deze mijlpalen wordt ook niet echt verantwoord. Jammer is ook dat voor deel 1 geen titel werd gekozen, die juist zoals bij de titels van de delen 2 en 3 het geval is, voor de lezer als een soort leidraad kon fungeren. Overigens moge duidelijk zijn dat deel 1 gewijd is aan de ingewikkelde geschiedenis van de verwerving van een machtspositie over een aantal territoria, die in de loop der tijden werden samengevoegd onder het gezag van één vorst. Die

geschiedenis laat de redactie beginnen in 843 bij het Verdrag van Verdun, dat daarmee ook als een scharniermoment fungeert.

Die ordening - in drie delen - op grond van politiek-institutionele factoren en de behandeling achtereenvolgens van de belangrijkste politieke en bestuurlijke gebeurtenissen, de economische en sociale ontwikkelingen (meestal voorafgegaan door een paragraaf over ruimte en demografie) en de culturele en godsdienstige veranderingen voor elk van de drie tijdvakken en vervolgens nog eens per periode hadden tot gevolg dat van een geïntegreerde weergave in de *Geschiedenis van Brabant* eigenlijk geen sprake kon zijn. Qua opzet is eerder sprake van een encyclopedisch werk dan van een synthese. Om een "totaalgeschiedenis" te realiseren had men voor een andere ordening moeten kiezen en voor een aanpak waarin de drie genoemde domeinen - politiek, economie en godsdienst/cultuur - meer op elkaar betrokken zouden worden. Grote veranderingen in die "interrelatie" zouden dan de cesuren moeten vormen tussen de verschillende tijdvakken. Die cesuren zouden dan weliswaar minder scherp zijn dan nu het geval is, maar het is nog maar de vraag of de thans gekozen jaartallen 843, 1531 en 1795 als waterscheiding zo overtuigend zijn. "Harde" cesuren, verbonden met één bepaald jaartal verdoezelen dat het historisch proces altijd gekenmerkt wordt door een gelijktijdige ongelijktijdigheid, ook wel aangeduid als het fenomeen van de ongelijke snelheden. Wanneer wordt uitgegaan van fundamentele veranderingen in de organisatorische structuur van de Brabantse samenleving waarin meer recht wordt gedaan aan die zo juist genoemde interrelatie, kunnen scharniermomenten worden onderscheiden rond 650, rond 1100, rond 1550 en rond 1800. Dit impliceert dat er na een inleidend hoofdstuk (dat er nu ook is, maar dat zoals gezegd tot 843 loopt) sprake zou zijn van vier delen. Door het eigenlijke corpus van het boek te laten beginnen rond 650 (de betekenis van dit jaartal komt nog aan de orde) kan in het kader van de kerstening als een identiteitsvormend gegeven in het eerste tijdvak ook ingegaan worden op de betekenis in dit opzicht van Karel de Grote en diens *Admonitio generalis* uit 789 die nu - mijns inziens ten onrechte - volledig onbesproken blijft. Met dit kritiekpunt heb ik tevens de overgang gemaakt naar mijn tweede te bespreken onderdeel,

de aandacht voor het godsdienstig leven in de *Geschiedenis van Brabant*.

3. Religie, geloof en kerk

Door in verband met het thema "Godsdienstig leven" een onderscheid te maken tussen religie, geloof en kerk kan ik laten uitkomen dat het godsdienstig leven of de geleefde godsdienstigheid in de regio Brabant in de loop der eeuwen sterk veranderd is. Kersteningsactiviteiten - overigens eerder in de breedte dan in de diepte - maakten vanaf het midden van de zevende eeuw geleidelijk aan een einde aan de vóór-christelijke gallo-romeinse godsdienstigheid in deze regio. Latere vormen van christianisering leidden ertoe dat een syncretistisch volksgeloof waarin christelijke en keltisch-germaanse uitingen van religiositeit samengingen, in deze gebieden vanaf omstreeks 1100 plaats maakte voor wat wel eens genoemd is een christelijke alomtegenwoordigheid, die na 1550 door toedoen van een krachtig disciplineringsproces een sterk confessioneel-katholiek karakter kreeg.

Door in verband met het godsdienstig leven een onderscheid aan te brengen tussen religie, geloof en kerk kan ik ook zichtbaar maken dat de organisatorische en inhoudelijke verschijningsvorm of gestalte van die godsdienstigheid in de loop der eeuwen al evenzeer veranderd is. Daarbij gaat het om de kerkelijke structurering, de theologische verwoording en de culturele vormgeving van die godsdienstigheid. Waar "kerk" eeuwenlang algemeen katholiek was, kreeg deze aanduiding in de loop van de zestiende eeuw in Brabant steeds meer een confessionele rooms-katholieke connotatie. Dat veranderde na 1800 niet wezenlijk. Wat echter wel veranderde, met name na de twintig jaren van Franse annexatie (1794-1814) was de politiek-maatschappelijke context waarin die kerk zich opnieuw een bepaalde status moest zien te verwerven. Daartoe koos zij voor een sterk institutionele vormgeving.

En ten slotte wil ik met het hanteren van de genoemd trits ook nog laten uitkomen dat de wijze waarop wetenschappers - in dit geval vooral religie- en (kerk)historici - tegen het godsdienstig leven aankijken en dat leven waarderen als factor in het verloop van de geschiedenis, zeker in de voorbije vijftig jaar ook veranderd is. Dat heeft ertoe geleid

dat die waardering anno 2005 uiteenloopt, getuige de verschillende wijzen waarop dit thema wordt geïntroduceerd via de titels van de paragrafen die in de *Geschiedenis van Brabant* aan dit thema zijn gewijd. Er is achtereenvolgens sprake van “Het kerkelijke leven”, “Het kerkelijk en godsdienstig leven”, “Politiek, religie en samenleving”, “Religie en cultuur”, “Het religieuze leven” en “Godsdienst en cultureel leven”. De betrokken auteurs zeggen hiermee iets over hun visie op het functioneren van godsdienst of religie in de opeenvolgende tijdvakken van het Brabants verleden. Daarbij valt op dat alleen in de titel “Politiek, religie en samenleving” tot uitdrukking wordt gebracht dat religie als verschijnsel altijd verankerd ligt in een bredere setting van samenleving en (politieke) cultuur. Met de voor deze bespreking gekozen ondertitel wil ik die verschillende waarderingen expliciet problematiseren.

4. Godsdienst als bepalende factor in de geschiedenis van Brabant

Zeker vanaf de twaalfde eeuw en tot ver in de twintigste eeuw heeft de godsdienst een alles dragende rol gespeeld in de Brabantse samenleving. Dat geschiedde via de kerkelijke structurering : bisdommen, aartsdiakenaten, dekenaten en parochies enerzijds en abdijen en andere gemeenschappen van religieuzen - mannen en vrouwen - anderzijds. Zij hebben het landschap van het latere hertogdom een katholiek stempel opgedrukt en de verdere politieke en sociaal-economische inkleuring van dat landschap in elk geval tot 1795 van een kerkelijke connotatie voorzien. In cultureel en materieel opzicht behield dat landschap nog veel langer die katholieke stempel, getuige de vele kerken, kapellen en kloosters in deze regio.

Dat de rol van de religie en de kerk zo allesoverheersend was, hing samen met het feit dat de Brabantse mens zijn leven eeuwenlang zin heeft gegeven vanuit het besef dat er een instantie was die de werkelijkheid en hem zelf transcendeerde. Het was de kerk die hem die instantie, te weten God : Vader, Zoon en Heilige Geest in viering, lering en charitatieve praktijken, vaak enigszins dwingend aanreikte. Diezelfde kerk zorgde ook voor vormen van bemiddeling tussen God en mens : het groot aantal afbeeldingen van heiligen in de *Geschiedenis van Brabant* laat dat zien.

Cesuren die in dit opzicht van belang zijn, worden gevormd door een drietal jaartallen, te weten 1559 : het jaar van de eerste grote bisdomorganisatie met betrekking tot de Nederlanden door paus Paulus IV mede op initiatief van Filips II; 1801 : het jaar van het concordaat tussen keizer Napoleon en paus Pius VII; en, althans voor het vroegere Staats-Brabant, 1853 : het jaar van de invoering van een bisschoppelijke hiërarchie in Nederland door paus Pius IX.

Door naar deze jaartallen te verwijzen komt overigens slechts één element van die kerkelijke structurering in beeld, te weten die welke verbonden is met de diocesane ontwikkeling, gedragen door bisschoppen en bisdommelijke structuren zoals bijvoorbeeld seminaries. De kloosterlijke ontwikkeling, aangestuurd door abten en abdissen, blijft daardoor onderbelicht. Dat is daarom spijtig, omdat in hoofdstuk 1 van deel 1, getiteld “Proloog van Brabant” terecht gewezen wordt op de betekenis van kloosters in het kersteningsproces. In dat verband wordt (op p. 37) aandacht geschonken aan het omstreeks 650 gestichte dubbelklooster te Nijvel. Het ontgaat mij overigens enigszins waarom de – waarschijnlijke - bijdrage van Amandus, een sleutelfiguur in het kersteningsgebeuren, aan deze stichting niet wordt vermeld. Hij wordt wel in verband met de stichting van een kerk in Antwerpen genoemd (p. 38). Het is trouwens wel weer aardig dat de eerste maal dat in de *Geschiedenis van Brabant* over het christendom wordt gesproken, de diocesane en de kloosterlijke ontwikkeling in één adem worden genoemd. Dat gebeurt op p. 25, waar sprake is van “Willibrord, bisschop van de Friezen en abt van Echternach”.

De met de juist genoemde jaartallen (1559, 1801 en 1853) verbonden gebeurtenissen worden in de *Geschiedenis van Brabant* wel genoemd, maar krijgen niet echt reliëf. En kaarten waarop de gevolgen van deze kerkelijk-institutionele besluiten voor het Brabantse in beeld worden gebracht, ontbreken in deze *Geschiedenis* geheel. Dat is met name jammer voor de gebeurtenissen die met de jaartallen 1559 en 1801 zijn verbonden.

Tot 1559 was het hertogdom Brabant verdeeld over twee bisdommen, waarvan de bisschoppelijke zetels buiten de grenzen van het hertogdom en dus

buiten het machtsbereik van de hertogen lagen : het bisdom Luik dat als zodanig functioneerde vanaf omstreeks 800 en dat betrokken was op het aartsbisdom Keulen; en het bisdom Kamerijk, begonnen als stadsbisdom (Bavay) omstreeks 346 en - na een onderbreking - vanaf de tweede helft van de zesde eeuw vanuit Kamerijk uitgegroeid tot een suffragaanbisdom van het aartsbisdom Reims. Er bestonden vanaf een bepaald moment weliswaar meer bisdommen in de wijdere regio, te weten Utrecht, Doornik, Terwaan en Atrecht (dat laatste vanaf 1096), maar die speelden in verband met het hertogdom geen rol van betekenis, met uitzondering misschien van Utrecht dat invloed uitoefende in het Antwerpse deel van het hertogdom. Die kerk-organisatorische indeling vormt voor een van de auteurs mede aanleiding om in de dertiende eeuw van "een multicultureel hertogdom" te spreken (p. 70).

Vanaf 1559/1570 was het hertogdom verdeeld over vijf bisdommen (ofschoon er in de *Geschiedenis van Brabant* slechts vier worden genoemd). Allereerst waren dat Mechelen, Antwerpen en 's-Hertogenbosch die behoorden tot de kerkprovincie Mechelen. De zetels van deze bisdommen lagen alle binnen de grenzen van het hertogdom, met dien verstande dat ten gevolge van de politieke, militaire en kerkelijke verwickelingen ten tijde van de Opstand het bisdom Antwerpen na 1621 en definitief vanaf 1648 politiek verdeeld raakte en het bisdom 's-Hertogenbosch na 1629 en zeker na de dood van bisschop Ophovius in 1637 geen regulier bisschoppelijk bestuur meer kende en vanaf 1657 bestuurd werd door apostolisch-vicarissen. Bij deze drie Brabantse bisdommen kwam dan nog een gedeelte van het bisdom Namen, dat behoorde tot de kerkprovincie Kamerijk. De zetel van dit bisdom was buiten de grenzen van het hertogdom gelegen. Ten slotte behoorde nog een klein gedeelte van Waals-Brabant tot het aartsbisdom Kamerijk, maar zoals gezegd wordt daarvan in de voorliggende *Geschiedenis* door geen van de auteurs melding gemaakt.

Na 1801 werd het bisdom Antwerpen opgeheven en kwamen enkele delen van het aartsbisdom Mechelen bij het sinds 1559 bestaande bisdom Gent dat nu behoorlijk uitgebreid werd. Wat het concordaat voor de circumscripctie van het bisdom Namen betekende, blijft in de *Geschiedenis van*

Brabant onbesproken. En datzelfde geldt voor Kamerijk.

Minder ingrijpend, althans voor de regio als geheel, was de kerkelijke reorganisatie die in 1853 zijn beslag kreeg. Den Bosch kreeg toen opnieuw een bisschoppelijk bestuur, terwijl in datzelfde jaar een bisdom Breda werd opgericht. Dit werd gevormd door de vroegere Antwerpse dekenaten van Breda en Bergen op Zoom, aangevuld met Zeeuws-Vlaanderen.

De uitbreiding van het aantal bisdommen in 1559 leidde tot een sterkere greep van het bisdommelijk bestuur op de verschijningsvorm van het - katholieke - geloof in de regio. Daarin vervulden de kerkelijke rechtbanken of officialiteiten een sleutelrol. Deze instanties waren belast met de bestraffing van priesters en leken die beschuldigd werden van bijgelovige praktijken, paasplichtverzuim, overtreding van het gebod aangaande de zondagsrust en overtredingen van de seksuele moraal : bij priesters de celibaatsverplichting; bij leken vooral overspel en concubinaat. De verslagen van deze rechtbanken zeggen zowel iets over de voorgeschreven orde als over de geleefde praktijk. Of en in hoeverre de resultaten van het onderzoek naar deze verslagen in de *Geschiedenis van Brabant* zijn verwerkt, blijft wat onduidelijk. Zie in dit verband p. 343 waar alleen naar de visitatieverslagen van de dekens wordt verwezen; zie ook p. 460 waar de kerkelijke rechtbanken even worden genoemd.

Bisdommen zijn altijd territoriaal bepaald : ze omvatten de katholieken die woonachtig zijn binnen een bepaald gebied dat deel uitmaakt van een groter politiek en sociaal-cultureel verband, in dit geval het hertogdom Brabant, later verdeeld in Vlaams Brabant, Waals Brabant, Antwerpen en Noord-Brabant. Bisdommen zijn ook altijd ecclesiologisch bepaald : ze bestaan uit een deel van het volk Gods dat toevertrouwd is aan de herderlijke zorg van een bisschop die samen met zijn collegae-bisschoppen onder leiding van de paus in Rome de universele katholieke kerk bestuurt. Zijn bisdom fungeert als een lokale kerk binnen die universele kerk. De - positieve en negatieve - wisselwerkingen die met deze dubbele bepaaldheid gegeven zijn, komen in de *Geschiedenis van Brabant* mijns inziens onvoldoende uit de verf.

5. De veranderende gestalte van het christendom in de Brabantse samenleving

In de loop der eeuwen hebben zich - deels in wisselwerking met processen van christianisering, confessionalisering en secularisering - in de gestalte van het godsdienstig leven veranderingen voorgedaan, die voor zover betrekking hebbend op de organisatorische structuur van het christendom in de Brabantse samenleving, explicieter kunnen worden benoemd dan in de *Geschiedenis van Brabant* gebeurt. Die veranderingen kunnen min of meer per onderscheiden tijdvak worden gethematiseerd. Daarbij ga ik uit van de eerder door mij onderscheiden vierdeling.

In het tijdvak van omstreeks 650 tot 1100 was niet alleen sprake van een doelbewuste verspreiding van het christendom, maar had dat christendom ook een regio-overstijgende of integratieve functie. Men zou in die context kunnen spreken van de kerstening- of integratie-gestalte van het christendom. Rond 1100 start een tweede tijdvak dat duurt tot de scheuring, gevolg van de Reformatie. In die periode vormden religie, geloof en kerk één samenhangend geheel dat heel de samenleving als het ware doordeesemde. Een van de auteurs spreekt met betrekking tot dit tijdvak, zelfs van een "societas christiana met de paus als onbetwist leider" (p. 125). Of dat pausschap toentertijd zo vanzelfsprekend deel uitmaakte van de geloofsbeleving van een doorsnee Brabantse gelovige, is echter de vraag. Ik zou in elk geval wél willen spreken van een breed gedragen besef te behoren tot één groot alomvattend en alomtegenwoordig katholiek verband, zij het dat hieraan toch vooral plaatselijk, dat wil zeggen : parochieel vorm gegeven werd. De parochie was toentertijd en nog lang nadien het bijna exclusieve zielzorgkader. Daarbij vat ik "zielzorg" op in de brede betekenis van het woord, namelijk als "cura animarum" of "Lebenssorge", waarvoor niet alleen de pastoor, maar heel de gemeenschap - onder meer via de broederschappen - verantwoordelijk was. Ik wil dit besef typeren als de gemenebest-gestalte van het christelijk leven.

Aan deze gestalte kwam in het derde tijdvak, beginnend in de loop van de zestiende eeuw, een einde : kerk en geloof worden nu twee verschillende grootheden. De religie, uitgedrukt in een bepaald geloof,

wordt voortaan beleefd in één specifiek, confessioneel bepaald kerkverband. In het grootste deel van het Brabantse is dat de rooms-katholieke kerk, wier leiding vanaf 1550 een hervormingsbeweging in gang zette, waarvoor het gedachtegoed van het Concilie van Trente het uitgangspunt vormde. Die hervormingsbeweging was gebaseerd op een programma van confessionalisering, dat onder meer tot uiting kwam in een scala aan rituele en spirituele samenkomsten en praktijken op een sacramentele grondslag onder leiding van een groeiend aantal priesters die opgeleid waren aan een diocesaan seminarie of aan de theologische faculteit van de Universiteit van Leuven. Om die reden spreek ik van de confessie-gestalte van het godsdienstig leven. Eigen aan deze sociale gestalte was niet alleen een strenge disciplinerende op micro-niveau, maar ook een hechte organisatorische relatie op macro-niveau, vaak aangeduid als het verbond tussen troon en altaar.

Wanneer die band aan het eind van de achttiende eeuw verbroken wordt, komt het voortbestaan van de confessie-gestalte onder druk te staan. Er is sprake van een kentering, ook in dit opzicht. Een gevolg daarvan is dat in de loop van de negentiende eeuw de confessie-gestalte plaats maakt voor een organisatie-gestalte. In ecclesiologische termen wordt in dit verband wel gesproken van het "societas perfecta"-model : de kerk wordt een autonoom segment in een samenleving die onder invloed van de (onder)scheiding van kerk en staat zelf seculier wordt. De kerk op haar beurt wordt draagster, basement - zeker in Noord-Brabant - van een katholieke zuil. Een van de auteurs spreekt in dit verband van "een katholiek bolwerk" (p. 665). De grondslag hiervoor wordt gelegd omstreeks 1800.

De in totaal negen auteurs die in de *Geschiedenis van Brabant* het thema religie, geloof en kerk, zij het zoals gezegd onder uiteenlopende kopjes voor hun rekening nemen, spreken in verband met het christelijk leven in Brabant niet van de kerstening-gestalte, de gemenebest-gestalte, de confessie-gestalte en de organisatie-gestalte. Zij gaan bij de beschrijving van dat leven overigens wel van bepaalde concepten uit. Nu eens ligt de nadruk op de institutionele aspecten van de godsdienst, dan weer wordt de religie verbonden met de politiek en de samenleving of wordt uitgegaan van de

samenhang tussen godsdienst en cultuur. Bij één auteur wordt het kerkelijk leven, weerspiegeld in de kerkelijke instituties, systematisch betrokken op de godsdienstigheid van de gelovigen. Het is jammer dat zijn aanpak niet door meer auteurs is gevolgd.

Tot slot, de *Geschiedenis van Brabant* is geen specimen van religiegeschiedenis, gezien door een regionaal prisma. In zoverre is deze discussiebijdrage misschien niet helemaal eerlijk. Anderzijds is de bepalende werking van de godsdienst in de geschiedenis van deze regio zo sterk geweest, dat een

kritisch bezien van de wijze waarop dit thema in deze studie wordt gepresenteerd, alleszins gerechtvaardigd is. Dat het resultaat op dit punt toch enigszins teleurstelt, hangt vermoedelijk samen met het feit dat de betrokken auteurs de door hen gehanteerde conceptuele kaders onvoldoende op elkaar hebben kunnen afstemmen. Tegelijkertijd kan men zich ook afvragen of het overkoepelende ordeningsprincipe dat voor dit boek werd gekozen, wel zo gelukkig is geweest.

J. JACOBS